

# ספר ירושלים

בימי הבית השני  
332 לפסה"נ – 70 לסה"נ

כרך ב: התרבות החומרית

העורכים: ישעיהו גפני • רוני רייך • יהושע שוורץ

הוצאת יד יצחק בן-צבי • ירושלים

יד  
יצחק  
בן-צבי

**הספר ראה אור בסיוע:  
הקרן הלאומית למדע (91/19)**

**עורכת לשון: יהודית שמש  
עורכת-מרכזת: ליאת אושרי  
סדר ועימוד: רונית גלעד  
מפות: סופר מיפוי בע"מ  
הדפסה וכריכה: דפוס איילון  
עיצוב העטיפה: צופיה הרבנד**

**כל הזכויות שמורות © ירושלים תש"ף (2020)  
אין להעתיק, לשכפל, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר מידע או להפיץ ספר זה או קטעים  
ממנו בשום צורה ובשום אמצעי אלקטרוני, אופטי או מכני, ללא אישור מבית ההוצאה**

**מסת"ב 978-965-217-428-4**

Printed in Israel

# תוכן העניינים

## כרך ב: התרבות החומרית

מפות ירושלים: התקופה הפרסית והחשמונאית ותקופת הבית השני

- פרק שלושה-עשר: המחקר הארכיאולוגי של ירושלים של ימי הבית השני | רוני רייך 399
- פרק ארבעה-עשר: חומות וביצורים כמעצבי תוכנית העיר ומתארה | עמוס קלונר 413
- פרק חמישה-עשר: בתי המגורים בירושלים של ימי הבית השני | רוני רייך 445
- פרק שישה-עשר: המים: הספקתם והשימוש בהם בירושלים בימי הבית השני | רוני רייך 471
- פרק שבעה-עשר: קברים וקבורה בירושלים בימי הבית השני | עמוס קלונר ובוועז זיסו 489
- פרק שמונה-עשר: האומנות בירושלים בימי הבית השני | אורית פלג-ברקת 527
- פרק תשעה-עשר: סביבות ירושלים בתקופת בית שני | אייל ברוך 569
- פרק עשרים: הכתובות העבריות והארמיות | חגי משגב 607
- פרק עשרים ואחד: הכתובות היווניות מירושלים בימי בית שני | אבנר אקר 639
- פרק עשרים ושניים: טביעת מטבעות בירושלים בימי בית שני | רחל ברקאי 655

הקיצורים הביבליוגרפיים 675

מקורות האיורים 769

מפתח 771

# פרק שלושה-עשר המחקר הארכיאולוגי של ירושלים של ימי הבית השני

## רוני רייך

בשתי תקופות בעת העתיקה הייתה העיר ירושלים בשיאה כעיר קודש, כמרכז עירוני (מטרופוליס) וכמוקד לעלייה לרגל המונית: האחת – בהיותה עיר יהודית, בחלקה האחרון של תקופת הבית השני (המאות הראשונה לפסה"נ והראשונה לסה"נ), והשנייה – בהיותה עיר נוצרית בתקופה הביזנטית (בעיקר במאות השישית-שביעית לסה"נ). הרשימה שלהלן מתארת בקצרה כמה ממאפייני המחקר הארכיאולוגי של ימי הבית השני, שלהם מוקדש הכרך הנוכחי.

חשיבותה של העיר ירושלים בתקופה הנידונה, ובעיקר העובדה שבמאה הראשונה לסה"נ פעל בה קצרות ישוע איש נצרת, הייתה בוודאי המניע העיקרי של החוקרים הראשונים לערוך חפירות ארכיאולוגיות בעפרה של העיר. מאחר שהמקורות ההיסטוריים הנוגעים לתקופת הבית השני הם רבים למדי ומפורטים עד מאוד,<sup>1</sup> הגיעו רוב החוקרים לירושלים כשהם מצוידים בידע מוקדם על התקופה, וחלק מחפירותיהם ומחקריהם הופנו לגילוי ממצאים מסוימים. ידועה למדיי רשימת המטלות שהטילו חברי אגודת הקרן לחקירת ארץ-ישראל (PEF) על צ'רלס וורן. העיקרית שבהן הייתה לברר את מקום המקדשים, הראשון והשני, שהתקיימו במתחם הר הבית.<sup>2</sup> ב-1867, כאשר השלטונות העות'מאניים מנעו את הדבר מוורן, הוא כיוון את התעניינותו לציידן החיצוני של חומות הר הבית ולסביבתו הקרובה. למרות השיטות הלקויות שנקט החוקר הבריטי המידע שעלה בחפירותיו הוא בעל חשיבות רבה משום שכיום הגישה למקומות שתיעד קשה מאוד או שאינה אפשרית כלל. דוגמה אחרת שמקורה בימים של ראשית המחקר הארכיאולוגי של ירושלים נוגעת לפרדריק ג' בליס וארצ'בלד דיקי, שחפרו בדרומה של העיר בשנים 1894-1897. מטרתם הייתה לברר את תוואי חומת העיר בדרומה בזיקה לשאלת מקום קבורתו של ישוע מנצרת.<sup>3</sup>

### אופיו ואיכותו של הממצא הארכיאולוגי מתקופת הבית השני

תקופת הבית השני משתרעת על כ-600 שנה, למן שיבת ציון בחלקה האחרון של המאה השישית לפסה"נ ועד לשנת 70 לסה"נ, כשרומא כבשה את העיר והחריבה אותה.<sup>4</sup> השרידים הארכיאולוגיים

1 ספרי המקרא האחרונים, ספרי מקבים, ספרי יוסף בן מתתיהו, ספרות התנאים, ספריהם של סופרים יוניים ורומיים.

2 ויליאמס, צ'רלס וורן, עמ' 41.

3 בליס ודיקי, חפירות בירושלים, עמ' xv.

4 הדעות עדיין חלוקות באשר לפרק זמן קצר הנמשך כמחצית המאה, אם הוא עומד לעצמו מבחינה היסטורית

המתייחסים לפרק זמן זה, נייחים (מבנים למיניהם) וניידים (חפצים למיניהם) אינם מצויים בידינו בכמות ובתפוצה אחידים לכל התקופה הארוכה הזאת. מבחינה זו אפשר לחלק את פרק הזמן הזה לשלוש תקופות: התקופה הקדומה, מן המאה השישית ועד אמצע המאה השנייה לפסה"נ (התקופות הפרסית וההלניסטית הקדומה), שהממצאים הארכיאולוגיים ממנו מועטים מאוד; תקופה אמצעית, היא התקופה החשמונאית (או התקופה ההלניסטית המאוחרת), מאמצע המאה השנייה עד אמצע המאה הראשונה לפסה"נ, שעל אודותיה יש רק מעט יותר מידע ארכיאולוגי; התקופה השלישית, ההרודיאנית (היא התקופה הרומית הקדומה, שבין אמצע המאה הראשונה לפסה"נ ועד לחורבן העיר), שהממצא הארכיאולוגי הנוגע אליה קיים בעצמה רבה, בכמות גדולה ובגיוון רב.

סיבות אחדות עומדות בבסיס הבדלי הייצוג בממצא הארכיאולוגי של שלוש תת-התקופות האלה. העיקרית היא העובדה שתחומי העיר ירושלים ואוכלוסייתה גדלו בעקיבות בתקופת הבית השני, ולפיכך הותירה תת-התקופה המאוחרת שרידים רבים יותר מקודמותיה. העיר גם הלכה והתעצמה, הלכה והתעשרה, ובשל כך מבני המגורים וגם מבני הציבור רבים יותר בחלק האחרון של התקופה מאלה שבתחילתה. התעצמות הבנייה בתת-התקופה המאוחרת גם הביאה לכך שיסודות הבנייה המאוחרת אחראים במידה רבה להרס המבנים הקדומים ולניצול חוזר של אבני הבנייה שלהם. לעומת זאת מבני תת-התקופה המאוחרת נפגעו קשות בחורבן שהביאו הרומאים על העיר. אף שהחורבן היה אסון גדול לאנשי העיר, שנקטלו, נלקחו לעבדות או נאלצו להימלט מן העיר, הוא הותיר שרידים ומידע רב לארכיאולוגים לעתיד לבוא. גם העובדה שעל חורבות העיר הגדולה נבנו תחילה מחנות צבא רומיים, ולימים עיר רומית מצומצמת בהיקפה, היא איליה קפיטולינה, תרמה להשתמרותם הטובה של רבים מן השרידים החרבים של ירושלים ההרודיאנית באתריהם.

מן האמור לעיל עולה כי אפשר לתאר את ירושלים בחלקה האחרון של תקופת הבית השני בפירוט ובדיוק. עימות של הנתונים הארכיאולוגיים עם המקורות ההיסטוריים בני התקופה מצביע על תואם טוב בין שני סוגי המקורות. דומה שהתמונה הארכיאולוגית המובאת בפרקי ספר זה מתייחסת בעיקר לפרק זמן זה. לעומת זאת התמונה הארכיאולוגית ביחס לפרק הזמן הראשון של תקופה זו מקוטעת ביותר, והמחקר נזקק להשערות רבות כדי למלא במשהו את פערי הידע הנוגעים לעיר, לתושביה ולאורח החיים שהתנהל בה. לדוגמה, אם ביחס לפרק הזמן האחרון תופעת הקבורה והקברים שבסביבות העיר ידועה היטב, על מגוון היבטיה, וזאת על יסוד קרוב לאלף קברים שנתגלו ונחפרו במהלך השנים, הרי מן תקופות הקודמות ידועים קברים ספורים בלבד.

אל הממצאים שנתגלו ב-150 שנה של חפירות ארכיאולוגיות בירושלים יש להתייחס באופנים שונים. חפירותיה של הבריטית קתלין קניון (1961-1967) הן הראשונות שנעשו על פי אמות

וארכיאולוגית. זהו פרק הזמן שבין חורבן הבית הראשון בשנת 586 לפסה"נ, ובין שיבת ציון והקמת המקדש השני בירושלים בשלהי המאה השישית לפסה"נ. יש חוקרים הרואים בה תקופה לעצמה, ומכנים אותה התקופה הבבלית, ויש גם דעות אחרות.

מידה מדעיות המקובלות מאז במחקר. לפיכך התאריכים שהיא קבעה ביחס לשרידים שמצאה הם אמינים. לעומת זאת את הנתונים שעלו בחפירות שנעשו במאה התשע עשרה ובמחצית הראשונה של המאה העשרים, ובעיקר את התאריכים שנקבעו לממצאים שעלו בהן, יש לקבל בזוהרות. מאחר שבדרך כלל לא פורסמו הנתונים המתארכים (חרסים, מטבעות) אגב ציון מקום התגלותם המדויק וזיקתם המדויקת אל השרידים הנייחים שוב אין לקבל כפשוטן את מסקנות החופרים בדבר תיארוך השרידים.

ב-150 שנות מחקר ארכיאולוגי של ירושלים חלו גם שינויים בשמות התקופות בשימוש של הארכיאולוגים. רק עם תחילת פעולתם של חוקרים יהודים בעיר, מאז ייסוד החברה העברית לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה (ב-1913, ושוב ב-1920) וייסוד האוניברסיטה העברית (ב-1925), כלומר בשנות המנדט הבריטי, הוכנס לשימוש השם 'תקופת/ימי הבית השני'.<sup>5</sup> במאה התשע עשרה אפשר למצוא פעמים רבות שמות כמו 'תקופה יהודית' (*Jewish period*) – מונח ששימש במעורב גם לציון פרק הזמן המכונה כיום תקופת הברזל (או ימי הבית הראשון), וגם לימי הבית השני. מונחים אחרים ששימשו הם 'התקופה היהודו-יוונית' (*Jewish-Graeco period*) או וריאציה כלשהי שלו, ו'תקופת הברית החדשה' (*New Testament times*). גם המונח 'התקופה שלאחר הגלות' (*post exilic*) היה ועודנו בשימוש. אף שהוא משמש בדרך כלל לציון ימי שיבת ציון, היא התקופה הפרסית, חוקרים רבים החילו אותו גם על התקופה ההלניסטית. חוקרים וכתבי עת רבים, האמונים על תקינות פוליטית, מכנים כיום את חלקה האחרון של התקופה בשם 'התקופה הרומית הקדומה', ללא זיקה לבית המקדש השני.

כיום, לאחר שהלוח הכרונולוגי-ארכיאולוגי התברר היטב, יש לדייק בתיארוך ובכינוי תקופות. שוב אין לומר 'ימי הבית השני' כאשר הכוונה היא למעשה רק לחלקה האחרון של התקופה, מאמצע המאה הראשונה לפסה"נ ועד לחורבן הרומי. ראוי לדייק ולומר 'שלהי ימי הבית השני' או 'התקופה ההרודיאנית' (הכוללת את ימי שלטונם של הורדוס ושושלתו, וגם את ימי שלטון נציבי רומא).

ירושלים היא עיר שהמחקר הארכיאולוגי לא היה אפשרי בה בכל מקום ובכל עת כפי שהוא אפשרי כמעט בכל אתר אחר בישראל. הדבר נובע מסיבות דתיות ומסיבות פוליטיות, השלובות לעתים אלה באלה. למשל בהר הבית ההרודיאני, שהוא בוודאי האתר הגדול ביותר, החשוב ביותר וככל הנראה המקור לפתרון בעיות טופוגרפיות, היסטוריות וארכיאולוגיות רבות, מעולם לא התקיימה חפירה ארכיאולוגית תקינה. יש להניח שגם בעתיד הנראה לעין הדבר לא יתאפשר. מכאן נובע גם שבלב המפה הארכיאולוגית של ירושלים מצוי 'כתם לבן' גדול ביותר של ידע (כ-145 דונמים גודלו). התמונה הארכיאולוגית בת ההשגה תהיה אפוא חסרה לעולם. בשל כך ניסה המחקר דרכים עוקפות כדי להגיע לידע על אודות הר הבית. אתר אחר בן התקופה, שיש סיכוי קלוש לאתרו בשטח הוא 'חקרה', שנאמר עליה כי נבנתה בימי השלטון הסלווקי (מקבים

5 הארכיאולוג היהודי הראשון שחפר בעיר היה הצרפתי ריימון וייל (Weill). הוא חפר בעיר דוד ב-1913/14, ושוב ב-1923/24.

א, א, 33; יג, 53; יד, 36; קדמ' יב, 252)<sup>6</sup> ושמעון החשמונאי הרסה עד היסוד (קדמ' יג, 215-217). מצבים חסרי תקווה אלה מביאים להעלאת השערות והערכות רבות של חוקרים בדבר מקומו, כיוונו ותוכניתו של המקדש השני (על שלביו השונים)<sup>7</sup> וגם הצעות רבות למיקומה של החקרה.<sup>8</sup> והינה ב-2015 נחשפו שרידי קירות בצפון מערבה של גבעת עיר דוד, ויש המציעים לראות בהם חלק מן החקרה האמורה.<sup>9</sup>

על אף חוסר התקווה להגיע לנתונים בהר הבית היו גם חוקרים שניצלו הזדמנויות חד-פעמיות כדי להגיע לנתונים שם ואף לתעדם לטובת הכול, למשל עבודת התייעוד ללא חפירה בבורות הר הבית, שחלקם ודאי מימי הבית השני, שעשו חוקרי המאה התשע עשרה (צ'רלס וילסון, צ'רלס וורן, קונרד שיק, אוגוסט קימל), איננה אפשרית כיום. התייעוד הזה אומנם חלקי (למשל אין תצלומים מפרטי הבורות), אך הוא מחזיק מידע רב.<sup>10</sup>

החפירות הארכיאולוגיות הראשונות בעיר היו חפירות יזומות: מוסד מדעי גייס תקציב מתאים ושלח מטעמו חוקר לברר עניין זה או אחר. לעתים זו הייתה יזמתו של החוקר, שגייס לעזרתו את המוסד שעבד בו. המניע לחפירות בראשית הדרך, ובעיקר בזיקה לתקופה הנידונה כאן, שהיא תקופת פעילותו של ישוע מנצרת בעיר, היה בעיקרו דתי: לברר או לאייר סוגיה הנוגעת לאפיזודה הזאת בחיי ישוע איש נצרת. הדבר נגע גם לשרידים שזמנם התקופה הביזנטית, החורגת מעיסוקו של ספר זה, תקופה שבה נבנו מבנים שנועדו להנציח את מפעליו של אותו האיש.

מן הצד השני, עם פעילותם של חוקרים יהודים בעיר, הופנתה תשומת הלב לשרידים של ההיסטוריה והתרבות היהודית, שהתקופה הנידונה בספר זה היא המובהקת ביותר בה. למשל בתקופת השלטון העות'מאני הברון רוטשילד הוא שקידם את החפירה של עיר דוד. בתקופת המנדט הבריטי יצאו אליעזר ל' סוקניק ונחמן אביגד לחפש באופן יזום קברים מימי הבית השני (איור 1).<sup>11</sup> העיסוק בתקופה זו השתלב היטב עם ההכנות לכינון מדינת ישראל, והופעתו של הספר הראשון בסדרת 'ספר ירושלים', העוסק בעיקר בימי הבית השני, מעיד על כך.<sup>12</sup> אפשר להניח שגם בשנים שלאחר 1967, לאחר איחוד העיר, החפירה היוזמה הגדולה של בנימין מזור ליד הר הבית נבעה לא מעט מן הרצון לעסוק בפרק הזמן המסוים הזה ליד האתר החשוב ביותר בירושלים. היא גם התיישבה היטב עם התרוממות הרוח ששררה בציבוריות הישראלית באותן שנים. בניגוד לחפירות יזומות, גדולות בהיקפן אך מועטות במספרן, מתקיימות 'חפירות ההצלה'.

6 קדמ' - יוסף בן מתתיהו, קדמוניות, שליט.

7 את מצב הידע בדבר השחזורים של הר הבית והמקדש פרסם תאודור בוסניק בחיבורו המונומנטלי (בוסניק, המקדש). למרות אי-נגישותו של האזור, ואולי בגללה התפרסמו מאז מחקרו של בוסניק לא מעט מחקרים, מהם אזכיר כאן את קאופמן (המקדש בירושלים; צורת הר הבית), שגיב (המקדש בדרום; איתור המקדש), ריטמייר (מיקום המקדש), רידינגר (במת הר הבית), פטריך (מבט חדש), פלג (שחזור המתחם).

8 מקבים א, א, 33, עמ' 109-111, ראו פירושו של רפפורט שם והפניה לספרות.

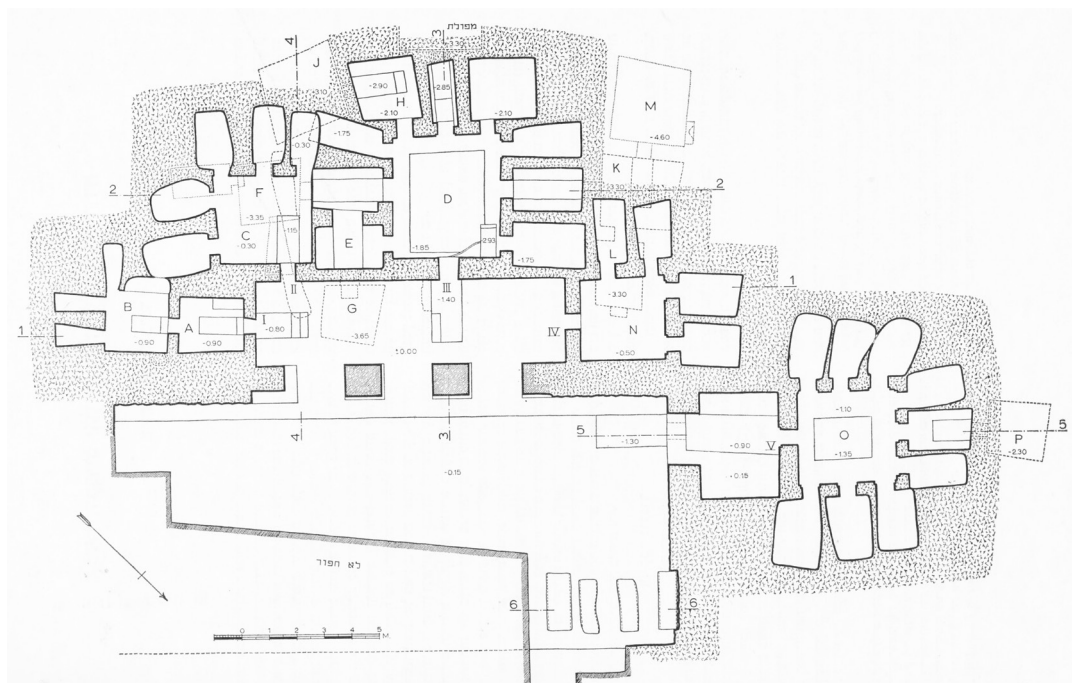
9 בן-עמי וצ'חנובץ, מערכת הביצור.

10 את המידע בסוגיה זו ריכזו גיבסון וג'ייקובסון, מתחת להר הבית.

11 אביגד, מערות קברים, עמ' 119.

12 אבי-יונה, הקדמה, הנ"ל, ספר ירושלים, עמ' ט.

## המחקר הארכיאולוגי של ירושלים של ימי הבית השני



איור 1: תוכנית מערת ניקנור בהר הצופים. סוקניק ואביגד השלימו את חפירת מערכת הקברים בשנים 1928-1929, תיעדו והפיקו את התוכנית הזו

הן נעשות בשל הפיתוח המואץ של העיר, בעיקר לאחר איחודה. היקפן בדרך כלל מצומצם, והן מוגבלות למתאר של האתר העומד לפיתוח, אך יתרונן הגדול הוא במספרן הרב. לעתים אפשר להרחיב חפירת הצלה אם יש חשיבות מיוחדת לממצא שעלה בה.

לצד שני סוגי החפירות הנזכרים לעיל יש גם חפירות ארכיאולוגיות שנועדו לפיתוח תיירותי. בגלל מקומה של התקופה ההרודיאנית בתולדות ירושלים ובתולדות העם היהודי, ובזכות השתמרותם הפיזית הטובה של שרידים אדריכליים מתקופה זו, חפירות ארכיאולוגיות לצורכי פיתוח תיירותי של שרידי תקופת הבית השני הן מן הגדולות בהיקפן שנעשו בעיר. כאלה היו החפירות במצודה (הלל גבע, רנה סיוון, גיורא סולר); החפירות לחשיפת הרחוב ההרודיאני לאורך הר הבית (רוני רייך ויעקב ביליג); החפירות מתחת לשער שכם (מנחם מגן); החפירות בבריכת השילוח וסביבתה (רייך ואלי שוקרון), והסבת חלק מבתי המגורים ברובע היהודי, שנחשפו בחפירת הצלה, לאתרי ביקור (אביגד). חפירה אחת, זו שלאורך חלקו הצפון-מערבי של הר הבית (אזור המכונה 'מנהרות הכותל') נעשתה תחילה ביזמת משרד הדתות כדי להאריך את מקום התפילה לאורך הכותל המערבי של הר הבית. מאוחר יותר ניתנה לה חסות מדעית (מאיר בן-דב, ומאוחר יותר דן בהט, אהרון מאיר, אבי סלומון), ולבסוף היא הייתה לחפירה לצורכי פיתוח תיירותי.



## מתחילת המחקר בעיר ועד 1920

למרות קשיי העבודה תחת השלטון העות'מאני, המחקר הגדול הראשון בעיר נגע בהר הבית ההרודיאני ובסביבתו הקרובה. גולת הכותרת של העבודה הייתה זו של וורן בחקר פניהם החיצוניים של כותלי הר הבית. לכך הצטרפו גילויים הנוגעים ל'קשת רובינסון', והרחוב המרוצף שעבר תחתיה ולאורך הר הבית. ערכם של הנתונים שהעלה וורן על כותלי הר הבית רב מאוד שכן מסיבות פוליטיות וטכניות שוב לא היה אפשר לחזור על החפירות ואליהן, כלומר אל חלק ניכר מכותלי הר הבית, ובאמצעותן לחזור אל הנתונים בכמות ובאיכות שהביא הוא. חפירותיהם של בליס ודיקי חשפו קטעים מחומותיה הדרומיות של העיר, מן הרחוב הראשי המדורג היורד בעמק הטירופיאון, מחומת העיר שהיא גם הסכר לרוחבו של הטירופיאון וגם משער העיר בקצה הדרומי שלה. מאחר שמרבית השרידים נחשפו באמצעות חפירת פירים ומחילות צרים, ואלה מולאו בעפר לאחר תום החפירות, השרידים שהתגלו לא נראו עוד. חלק מהם נחשפו מחדש בשנים האחרונות, ואחרים עדיין מכוסים בעפר.



איור 2: צ'רלס וורן חושף את הנדבך התחתון של פינת הר הבית ומגלה אותיות עבריות (איור: ויליאם סימפסון, 1867)

ריימון וייל, שחפר בעיר דוד וקיווה למצוא את קברי בית דוד הנזכרים במקרא, מצא את כתובת תיאודוטוס, המעידה על קיומו של בית כנסת באתר בימי הבית. אכן סמלי הוא הדבר שהחופר היהודי הראשון שחפר בעיר (ובארץ-ישראל בכלל) גילה את אחת הכתובות היהודיות החשובות ביותר לחקר תולדותיו של היישוב היהודי בעיר בתקופה המדוברת.



איור 3: כתובת תיאודוטוס, התגלתה בעיר דוד על ידי ריימון וייל בשנת 1913 (צילום: תמר הירדני)

### 1948-1928: תקופת המנדט הבריטי

הפעולה העיקרית שנוגעת לימי הבית השני היא חפירת סדריק נ' ג'ונס במצודה הסמוכה לשער יפו, שביסודותיה מצויים קטעים מן החומה הראשונה של העיר. מצפון לעיר העתיקה חשפו סוקניק וליאו א' מאייר קו חומה. הם זיהו אותה כ'חומה השלישית'. הדעות בעניין הזיהוי הזה חלוקות עד היום ויש הטוענים שזו חומתה הצפונית של איליה קפיטולינה הרומית. המחקר המקיף של בתי הקברות של העיר החל בתקופה זו. סוקניק ואביגד סקרו את הוואדיות שבשולי העיר בחפשי סימנים חצובים בסלע. גילויים של סימנים כאלה הוביל לגילוי, לחפירה ולתיעוד קברים. אביגד ערך את המחקר המקיף על מבני הקבורה המונומנטליים של נחל קדרון (יד אבשלום, קבר זכריה וקבר בני חזיר), ומקסימיליאן כהן חקר את 'קברי המלכים' שמצפון לעיר.

### 1967-1948: תקופת העיר המחולקת

בפרק הזמן הזה אפשר להצביע רק על חפירה יזומה אחת, זו של קתלין קניון מבית הספר הבריטי לארכיאולוגיה בירושלים, בגבעת עיר דוד ובאתרים אחרים בעיר. לחפירה זו נבחרו שטחי החפירה בחלקם כדי לפתור בעיות שהתעוררו במחקר בכלל, או בהבנת תוצאות חפירות קודמות. בזיקה לתקופה הנידונה כאן נקבע זמנו של המגדל שחשפו קודם לכן רוברט מקאליסטר וגארו דנקן בראש גבעת עיר דוד. החפירה החדשה הוכיחה בעליל כי מדובר בקו ביצור מן התקופה ההלניסטית ואילך, אל נכון קטע מן החומה הראשונה.

בחפירה זו נחפר שטח נרחב בגן הארמני במערבה של העיר. הוא נבחר משום שהיה פנוי לחפירה בתוך תחומי העיר העתיקה, אך גם משום הרצון לברר פרטים על ארמון המלך הורדוס המתואר בשטח זה במקורות ההיסטוריים. שרידי הקירות שנחשפו כאן פורשו, בדוחק, בתור חלק מן המסד הבנוי שעליו נבנה בזמנו הארמון. שרידים מוחשיים יותר של הארמון, עיטוריו ותכולתו, כפי שהם ידועים מארמונות הרודיאניים אחרים שנחפרו מאז (מצדה, הרודיון, יריחו ועוד), לא נתגלו. החפירה חשפה גם קטע נוסף מן הרחוב המרוצף אבן והמדורג בעמק הטירופיאון, ובצדו עקבות החורבן הרומי. מצפון לעיר ניסתה החפירה לבחון מחדש את קו חומת סוקניק-מאייר ולהתמודד עם זיהויה, שהיה מקובל אז, בתור 'החומה השלישית'.

הפעילות הארכיאולוגית בשטח מדינת ישראל שבמערב העיר הייתה מצומצמת מאוד. רק תגלית אחת הנוגעת לימי הבית השני עלתה בחפירת הצלה של לוי יצחק רחמני, והיא קבר יסון בשכונת רחביה.<sup>13</sup> במזרח העיר כמעט לא נערכו חפירות הצלה ואי-אפשר להצביע על תגלית הנוגעת לענייננו.



איור 4: קבר יסון ברחוב אלפסי ברחביה, חפירות רחמני מטעם אגף העתיקות, 1956 (צילום: יגאל מורג)

### חפירות ארכיאולוגיות בירושלים מ-1967 ואילך

זמן קצר לאחר איחוד העיר ב-1967 החלה להתבצע החפירה הארכיאולוגית היוזמה הגדולה ביותר בהיקפה שנעשתה עד אז.<sup>14</sup> זו הייתה חפירתו של בנימין מזר סמוך לכותלי הר הבית ממערב ומדרום. הממצאים שעלו בחפירה זו היו מתקופות אחדות, אך דומה שמזר הלך בעקבות

13 רחמני, קבר יסון.

14 המונח 'חפירה יזומה' מציין חפירה שחוקר יוזם מטעם המוסד האקדמי שאליו הוא משתייך. בדרך כלל שומה על החוקר לגייס בעצמו את התקציב לחפירה ולעיבוד נתונה.



הממצאים שעלו בעבודתו של וורן על כותלי הר הבית ההרודיאניים. חלק מן השרידים כבר נתגלו בחפירתו של וורן, בהיקף המצומצם של פירי החפירה הצרים שלו. מזר הרחיבם מאוד וחשף קטעים גדולים יותר של המונומנטים ההרודיאניים. כך חשף קטע ניכר מן הבנייה ההרודיאנית המקורית של הכותל המערבי וקטע גדול עוד יותר של הכותל הדרומי. נחשפה גם האומנה שאחזה ב'קשת רובינסון'. מזר ואנשיו גם השכילו להראות כי מדובר בקשת שנשאה גרם מדרגות מונומנטלי (ולא גשר קשתות כפי שחשבו קודם לכן) שעלה מן הרחוב אל פינת הר הבית. נחשפו קטעים קטנים מן הרחוב המרוצף שנמשך לאורך הכותל המערבי של הר הבית. מונומנט שלא היה ידוע מחפירותיו של וורן היה גרם המדרגות המונומנטלי העולה אל שערי הדרומיים של הר הבית. מדרום להר הבית נחשפו גם קטעים של בתי מגורים ושל מקוואות טוהרה.



איור 5: מדרגות מונומנטליות העולות אל הר הבית מדרום, נחשפו בידי בנימין מזר בשנים 1968-1975 (צילום: רוני רייך)

החפירה הגדולה השנייה, שהחלה זמן קצר לאחר איחוד העיר ונמשכה פרק זמן ארוך, היא זו של אביגד ברובע היהודי שבתוך העיר העתיקה של ירושלים. חפירה זו הייתה חפירת הצלה מובהקת, ובדיעבד גם הגדולה ביותר בסוגה, שכן שטחיה נקבעו על פי צורכי הפיתוח והשיקום של הרובע היהודי. החיסרון הבולט בסוג זה של חפירות הוא שבדרך כלל אין לחופר החופש המלא ללכת בעקבות התגלית ולהרחיב את חפירתו כרצונו. עיקר הממצא שעלה בשטחי החפירה ונוגע לתקופה הנידונה כאן הוא בתי מגורים שמידת השתמרותם טובה מאוד. כאן גם התגלו שרידים ברורים ומוחשיים מאוד של החורבן שהמיטו הרומאים על העיר לאחר שכבשו בשנת 70 לסה"נ.

חפירה יזומה נוספת, אחת בלבד, התנהלה בירושלים מאז איחוד העיר, בהנהלתו של יגאל שילה בעיר דוד. רק שרידים מעטים מימי הבית השני עלו בה, ולכן חשיבות תוצאותיה לענייננו

מוגבלת. תגלית אחת חשובה שעלתה בחפירה זו ראויה לאזכור: ידיות רבות של קנקנים (אמפורות) מיובאים מאיים שונים בים האגאי. על פי טביעות החותמות שעל ידיות אלה מתברר שמרבית הקנקנים מייצגים את התקופה ההלניסטית הקדומה (מהמאה הרביעית ועד אמצע המאה השנייה לפסה"נ).<sup>15</sup> חשיבות התגלית היא בכך שתקופה זו בתולדות העיר היא הידועה פחות מן הבחינה הארכיאולוגית, ועל כן רב חלקן של הממצא הזה בלימוד התקופה.

חפירות מן הסוג השלישי, אלה שמתוכננות וממומנות לצורכי פיתוח תיירות, נעשו בעקבות המידע שעלה בחפירות היוזמות או בחפירות ההצלה. כאלה היו החפירות של רייך וביליג (1994-1996) שנערכו במסגרת ההכנות לציון 3,000 שנה לירושלים ב-1996 לאורך הכותל המערבי של הר הבית ו'קשת רובינסון'.<sup>16</sup> חפירות אלה נועדו לחשוף קטע ניכר של הרחוב שקיומו היה ידוע מחשיפת שטחים קטנים בחפירותיהם של וורן, ומאוחר יותר של מזר. כאלה היו החפירות של גבע, סיוון וסולר במצודה, ומאוחר יותר חפירותיו של יחיאל זלינגר בהר ציון, לשם חשיפת החומות שבליס ודיקי חשפו בשלהי המאה התשע עשרה ואחר כך כיסו אותן בעפר. לבסוף יש להזכיר את חפירותיהם של רייך ושוקרון בעיר דוד (1995-2010). התרומה החשובה של חפירה זו לימי הבית השני היא בריכת השילוח בדרומה של העיר, הרחוב המדורג העולה ממנה לכיוון הר הבית, ותעלת הניקוז הגדולה שמתחתיו.<sup>17</sup>

הפיתוח המואץ של העיר הביא לגילויים אקראיים רבים ביותר, שהסתיימו בחפירות הצלה. לאחר איחוד העיר הוכרז השטח הצמוד לעיר העתיקה מעברה החיצוני גן לאומי. בשל כך היה בשטח זה פיתוח מועט. עם פיתוח הכביש מדרום לעיר העתיקה ('כביש האפיפיר') נתגלו בעיקר בתי מגורים, והם נחפרו ונחשפו (חפירות יצחק מרגובסקי וחפירות מאיר בן-דב).

בעשרים השנים שלאחר 1967, כשנבנו שכונות המגורים הראשונות סביב העיר אך במרחק מה ממנה, כגון רמת אשכול, גבעת המבחר, הגבעה הצרפתית והאוניברסיטה בהר הצופים, נתגלו מאות קברים, והם נחפרו בעשרות רבות של חפירות. ארכיאולוגים רבים חפרו את הקברים בפרק זמן ארוך, אך את חלק הארי של העבודה עשה עמוס קלוזר, ששימש בזמנו ארכיאולוג העיר.<sup>18</sup> כעבור כשנות דור, כאשר החל גל העלייה מחבר המדינות בשלהי שנות השמונים ונבנתה טבעת השכונות השנייה סביב העיר (פסגת זאב, רמת שלמה, הר חומה), נתגלו שרידים רבים מימי הבית השני, אך הפעם אלה היו שרידים של חוות חקלאיות קטנות. אתרים אלה מצויים אומנם מעבר לרצועת הקברים המקיפה את העיר, ומבחינה יישובית אינם חלק מן העיר, אך הם בוודאי קשורים אליה קשר הדוק שכן הם היו חלק מן העורף הכלכלי שלה. תופעה זו, שלא הובחן בה קודם לכן, משלימה את המידע על אודות העיר. גם מחצבות האבן שהתגלו סביב העיר, שמהן הופקו האבנים לבנייה ולייצור כלי אבן וגלוסקמות, מספקות מידע על העיר הגדולה.

15 הידיות הטבועות מכונות בשם הקיבוצי 'ידיות רודיות', אף שמקורן לא רק באי רודוס אלא גם במקומות אחרים כמו קנידוס, חיוס, קוס ועוד.

16 רייך וביליג, קשת רובינסון; הנ"ל, חפירות ליד הר הבית.

17 רייך, לחפור את עיר דוד, עמ' 121-134.

18 קלוזר וזיסו, עיר הקברים.



איור 6: הרחוב המרוצף לאורך הכותל המערבי של הר הבית, חפירות רייך וביליג, 1994-1996  
(צילום: יורם להמן)

החפירות הרבות בעיר, שתרמו מידע רב הנוגע לימי הבית השני, הביאו לעריכת מחקרים שונים, ורבים מהם שימשו גם בסיס לעבודות דוקטור על נושאים רבים ובהם אמות המים לירושלים, קברים, גלוסקמאות, מקוואות טוהרה, כלי אבן, מטבעות, כלי חרס, המזבלה העירונית, ציורי קיר, עיטור אדריכלי בהר הבית, צריכת הבשר בעיר, בית המגורים, בריכות האגירה למים ועוד.

כל המחקרים בנושאים הללו, שהמאמרים בספר זה עוסקים בהם, הביאו לכך שתקופת שלהי ימי הבית השני היא מן התקופות הידועות ביותר בתולדותיה של ירושלים. למרבה האבסורד גם העובדה שרומא המיטה על העיר הזו חורבן שלם – שהוא ללא ספק החורבן הטראומטי



ביותר בתולדותיה של ירושלים – הביאה להשתמרות כמויות גדולות של נתונים ארכיאולוגיים, יותר משהיו משתמרים אילו הייתה העיר נכנעת לצרים עליה. נתונים אלה העשירו אותנו מאוד בידיעות על אודותיה. העובדה הזו לבדה אומרת כי נכוננו לחופרים בעיר עוד גילויים חשובים על פרק זמן זה. מחקר שרידיה הקדומים של העיר משלהי ימי הבית השני הוא במידה רבה עדיין לפנינו.

יש עדיין 'כתמים לבנים' בידע הארכיאולוגי. נזכרו לעיל הר הבית הלא ידוע והבלתי נגיש, וגם ה'חקרה', שדומה כי הסיכוי למצוא ממנה דבר מה קלוש ביותר. לעומת זאת המחקר הארכיאולוגי העתידי עשוי לגלות שרידים של החומה השנייה ושל החומה השלישית (אם אינה זהה עם קו הביצור שחשפו סוקניק ומאייר). אשר לחפצים הרבים שנחשפו בעיר, יש לציין כי רק בזמן האחרון נחשפו בתי היוצר לייצור כלי החרס שנתגלו בעיר בכמויות עצומות, וזאת הרחק מחוץ לעיר. יש לקוות כי בדומה לזה יתגלו אי-פעם רמזים למקומה של המטבעה של ירושלים, שטבעה כמויות ניכרות של מטבעות, בעיקר בימי המרד ברומאים. מובן מאליו שכל חשיפה של שרידים נוספים, מכל סוג שהוא, מחלקה הקדום של התקופה (התקופות הפרסית, ההלניסטית הקדומה והחשמונאית), תהיה תוספת מבורכת לידע שלנו.

ירושלים של ימי הבית השני: תגליות עיקריות וחוקרים עיקריים בחפירות ובסקרים ארכיאולוגיים

אתר	חופר או חוקר עיקרי	מוסד	שנות הגילוי / החפירה או הפרסום	הערות
חומות הר הבית	צ' וורן	PEF	1867	
	א' מזר	האוניברסיטה העברית	2011	
	ד' בהט	רשות העתיקות	2013	
רחוב מרוצף לאורך הר הבית והטירופיאון	פ' בליס וא' דיקי	PEF	1897-1894	
	ק' קניון	בית הספר הבריטי לארכיאולוגיה בירושלים	1967-1961	
	ר' רייך וא' שוקרון	רשות העתיקות	2009-2007	
קשת רובינסון ומפולת אבני הר הבית על הרחוב	י' עוזיאל, נ' זנטון		2020-2013	החפירה נמשכת עדיין
	צ' וילסון	PEF	1865	
	צ' וורן	PEF	1867	
	ב' מזר	האוניברסיטה העברית	1978-1968	
	ר' רייך וי' ביליג	רשות העתיקות	1996-1994	
מקוואות טוהרה ליד הר הבית	ב' מזר	האוניברסיטה העברית	1978-1968	
גרם מדרגות ליד שערי חולדה	ב' מזר	האוניברסיטה העברית	1978-1968	

המחקר הארכיאולוגי של ירושלים של ימי הבית השני

אתר	חופר או חוקר עיקרי	מוסד	שנות הגילוי / החפירה או הפרסום	הערות
העיר העליונה: בתי מגורים	נ' אביגד	האוניברסיטה העברית	1982-1969	
החומה הראשונה	דרום: פ' בליס וא' דיקי דרום: י' זלינגר צפ-מע: ס"נ ג'ונס	PEF רשות עתיקות מחלקת העתיקות המנדטורית	1897-1894 2008-2007 1947-1934	
	מערב: מ' ברושי מזרח: ר' מקאליסטר וג' דנקן צפון: נ' אביגד	רשות העתיקות	1978-1973	
		PEF האוניברסיטה העברית	1925-1923 1982-1969	
החומה השנייה	-	-	-	החומה, הידועה מכתבי יוסף בן מתתיהו, עדיין לא התגלתה
חומת סוקניק- מאיר	א"ל סוקניק ול"א מאיר ק' קניון וא' המריק ש' בן-אריה וא' נצר	האוניברסיטה העברית בית הספר הבריטי לארכיאולוגיה בירושלים רשות העתיקות והאוניברסיטה העברית	1940, 1927-1925 1967-1961 1972	זיהוי החומה עם 'החומה השלישית' אינו מקובל על הכול
אמת המים העליונה	ע' מזר	בית ספר שדה כפר עציון	1969	סקר
אמת המים התחתונה	ע' מזר י' ביליג	רשות העתיקות	1969 1997	סקר סקר, חפירות
בריכת השילוח	ר' רייך וא' שוקרון	רשות העתיקות	2005-2004	
בריכת בית חסדא	ר' דה-וו וז' רוסה ש' גיבסון		1956 2005	
בריכת המגדלים	-	-	-	הבריכה שברובע הנוצרי עדיין מכונה בשם האנכרוניסטי 'בריכת חזקיהו'



אתר	חופר או חוקר עיקרי	מוסד	שנות הגילוי / החפירה או הפרסום	הערות
המצודה	ק' שיק ס"נ ג'ונס	-	1898 1947-1934	סקר
	ר' עמירן וא' איתן	מחלקת העתיקות המנדטורית	1969-1968	
	ה' גבע	מוזיאון ישראל ואגף העתיקות	1980-1976	
	ר' סיוון וג' סולר	האוניברסיטה העברית אגף (כיום רשות) העתיקות	1988-1980	
חוות חקלאיות מצפון ומדרום לעיר	ארכיאולוגים שונים	רשות העתיקות	שנות התשעים	
בית מלאכה לכלי אבן בהר הצופים	ד' עמית, ג' זליגמן וא' זילברבוד	רשות העתיקות	1999	
בית יוצר לכלי חרס	ר' בארי וד' לוי	רשות העתיקות	2010	
קברי נחל קדרון	נ' אביגד	האוניברסיטה העברית	1947-1945	
קבר אם אל עמד	נ' אביגד	האוניברסיטה העברית	1945	
קברי המלכים	מ' כהן	-	1947	
קברי הסנהדרין	י' רוטשילד	אגף (כיום רשות) העתיקות	1950-1949	
קבר יסון	ל"י רחמני	רשות העתיקות	1956	
קבר הנזיר	נ' אביגד	האוניברסיטה העברית	1967	
מערת האשכולות	ע' קלובר	רשות העתיקות	1976-1974	
קברי משפחה	ארכיאולוגים שונים	בעיקר מטעם אגף (כיום רשות) העתיקות	מאז 1967 ובשנות השבעים והשמונים	

# CONTENTS

## VOLUME TWO: MATERIAL CULTURE

### Maps of Jerusalem

- Chapter 13 Ronny Reich |  
The Archaeological Study of Second Temple Jerusalem 399
- Chapter 14 Amos Kloner |  
The Contribution of Walls and Fortifications to Shaping the Urban  
Plan and Layout of the City 413
- Chapter 15 Ronny Reich | The Private Houses of the City 445
- Chapter 16 Ronny Reich |  
Water Supply and Usage in Jerusalem of the Late Second Temple  
Period 471
- Chapter 17 Amos Kloner and Boaz Zissu |  
Tombs and Burial Customs in Jerusalem during the Second Temple  
Period 489
- Chapter 18 Orit Peleg-Barkat | Art in Second Temple Jerusalem 527
- Chapter 19 Eyal Baruch |  
The Hinterland of Jerusalem during the Second Temple Period 569
- Chapter 20 Haggai Misgav | The Hebrew and Aramaic Inscriptions 607
- Chapter 21 Avner Ecker |  
The Greek Inscriptions of Jerusalem during the Second Temple  
Period 639
- Chapter 22 Rachel Barkay | Second Temple Period Coinage in Jerusalem 655
- Bibliographical Abbreviations 675
- List of Illustrations 769
- Index 771

ALL RIGHTS RESERVED © JERUSALEM 2020  
PRINTED IN ISRAEL  
ISBN 978-965-217-428-4

# THE HISTORY OF JERUSALEM

## *The Second Temple Period* *332 BCE – 70 CE*

### Volume Two

*Editors:* Isaiah Gafni • Ronny Reich • Joshua Schwartz



YAD IZHAK BEN-ZVI • JERUSALEM